

Олена ПЕРЕВЕРЗЄВА,

orcid.org/0000-0001-5497-5557

викладач кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Запорізька область, Україна) heloness@gmail.com

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ САМООСВІТИ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В ПРОЦЕСІ ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті розглядається культура самоосвіти педагога-музиканта як необхідна професійна якість сучасного фахівця в сфері музичної освіти. Автор пропонує уточнені визначення основних понять: «самоосвіта педагога-музиканта», «культура самоосвіти педагога-музиканта». Мета статті: виявити значення та потенціал диригентсько-хорових дисциплін у формуванні культури самоосвіти майбутнього викладача музичного мистецтва. Автор статті дає характеристику змісту диригентсько-хорових дисциплін, аналізує умови та форми їх освоєння для формування культури самоосвіти в процесі навчально-професійної діяльності студента-музиканта.

Автор статті узагальнює основні положення, які відображають педагогічні можливості диригентсько-хорових дисциплін у формуванні культури самоосвіти майбутнього вчителя-музиканта:

– диригентсько-хорові дисципліни характеризуються тісною інтеграцією. Зміст кожної дисципліни представлений п'ятьма напрямками професійної підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва: теоретичним, технологічним, дослідницьким, виконавським, педагогічним;

– форми викладання диригентсько-хорових дисциплін мають широкий діапазон: лекції, практичні заняття, семінари, практикуми, індивідуальні заняття, аудиторні та позааудиторні форми самостійної роботи студентів. Кожна з аудиторних і позааудиторних форм організації навчання на певному етапі професійного становлення майбутнього вчителя-музиканта має свої переваги, тому ефективність досягається чергуванням різних форм навчання або їх комплексним застосуванням;

– опанування диригентсько-хорових дисциплін на практичних заняттях дозволяє створити умови, максимально наближені до професійної практики вчителя-музиканта;

– самостійна робота студентів в аудиторних і позааудиторних формах є провідним видом навчально-пізнавальної діяльності з оволодіння диригентсько-хоровими дисциплінами.

Сучасні вимоги до навчального процесу в університетах орієнтують студентів на систематичну навчально-науково-дослідну роботу, де попередня підготовка до головного результату здійснюється в режимі самостійної роботи студентів.

Ключові слова: самоосвіта, культура самоосвіти, педагог-музикант, диригентсько-хорові дисципліни, педагогічний потенціал, вчитель музичного мистецтва, заклад вищої освіти.

Olena PEREVERZIEVA,

orcid.org/0000-0001-5497-5557

Lecturer at the Department of Theory and Methodology of Music Education and Choreography
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Melitopol, Zaporizhia region, Ukraine) heloness@gmail.com

THE FORMATION OF A SELF-EDUCATION CULTURE OF A MUSICAL ART FUTURE TEACHER IN THE PROCESS OF CONDUCTOR-CHOIR TRAINING

In article the culture of self-education of the teacher-musician as professionally necessary quality of the modern expert in the sphere of music education is considered. Authors offer the specified definitions of the basic concepts (self-education of the teacher-musician, culture of self-education of the teacher-musician). By means of characteristics of the content of conductor's and choral disciplines, conditions and forms of their development, process and results of educational professional activity of the student musician the potential of conductor's and choral disciplines in formation of culture of self-education of future teacher-musician comes to light.

The author of the article summarizes the main provisions, which reflect the pedagogical possibilities of conductor-choral disciplines in forming of the future teacher-musician self-education culture:

– conducting and choral disciplines are characterized by close integration. The content of each discipline is represented by five areas of professional training of the future music teacher: theoretical, technological, research, performing, pedagogical;

– forms of instruction in conducting and choral disciplines have a wide range – they are lectures, practical classes, seminars, workshops, individual lessons, classroom and extra-curricular forms of students' independent work. Each of the classroom and non-auditory forms of training organization at a certain stage of future teacher-musician professional formation has its advantages, so efficiency is achieved by alternating between different forms of training or their complex application;

– mastering conductor-choral disciplines in practical classes allows to create conditions that are as close as possible to the professional practice of teacher-musician;

– students' independent work in classroom and extracurricular forms is a leading type of educational and cognitive activity of mastering conductor-choral disciplines.

Modern requirements for the educational process in universities orient students to a systematic educational and research work, where preliminary preparation for the main result is carried out in the mode of students' independent work.

Key words: self-education, culture of self-education, teacher-musician, conductor's and choral disciplines, pedagogical potential, music teacher, higher education institution.

Постановка проблеми. Актуальність цієї теми полягає у тому, що в сучасній професійній освіті все більшого значення набуває системна самоосвіта студентів, зумовлена замовленням суспільства, що визначається нормативними документами. Професійна підготовка педагога-музиканта вирізняється яскравою специфікою: по-перше, це необхідний рівень довузівської музичної підготовки (музична школа або середня професійна музична освіта), що дозволяє здійснювати підготовку педагога-музиканта у вищому навчальному закладі; по-друге, багатопрофільність професійної підготовки майбутнього педагога-музиканта, яка визначається його майбутньою професійною діяльністю (конструктивна, музично-виконавська, комунікативно-організаторська, дослідницька діяльність та індивідуальний стиль діяльності); по-третє, це інтеграційний характер професійної компетентності педагога-музиканта, який поєднує у собі комплект загальнокультурних, професійних і спеціальних компетенцій.

Високі вимоги до рівня професійної освіти педагога-музиканта, професійна специфіка, сучасне розуміння педагога-музиканта як суб'єкта, здатного безперервно самоосвічуватися на всіх етапах професійної соціалізації, починаючи від вузівської освіти, актуалізує як найважливіший показник професійної компетентності фахівця в галузі музичної освіти володіння культурою самоосвіти.

Аналіз досліджень. Поняття «культура самоосвіти» давно введено в практику педагогічної діяльності. Дослідження проблеми формування педагогічної культури самоосвіти вчителя почалося у зв'язку з аналізом особливостей педагогічної діяльності, вивченням педагогічних здібностей, педагогічної майстерності вчителя.

Питанням формування культури самоосвіти приділяли велику увагу А. В. Луначарський, П. П. Блонський, С. Т. Шацький, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинський (Сухомлинський, 1981). До проблеми формування культури самоосвіти

зверталися і звертаються філософи, психологи, педагоги С. П. Рубінштейн, С. І. Архангельський, В. П. Беспалько, Л. С. Виготський (Виготський, 2005), Д. С. Лихачов, Н. В. Кузьмін.

Культура самоосвіти розглядається як частина педагогічної культури в публікаціях Л. Д. Столяренко, І. Ф. Ісаєва (Ісаєва, 1993), Л. Б. Соколова, В. А. Слостенина (Слостенина, 2012), Е. А. Гришина, І. Я. Писаренко. Проблеми формування педагогічної культури та культури самоосвіти вчителя присвятили свої роботи Б. Т. Лихачов, Л. Б. Соколова, І. Ф. Ісаєв, В. Л. Бенін (Бенін, 2004), Н. Д. Нікандров, А. В. Петровський. Проблемам педагогічної майстерності присвятили свої роботи А. Ю. Азаров, І. Т. Маленко, А. А. Деркач, В. В. Химинець (Химинець, 2009).

Важливу роль у дослідженні педагогічної культури та культури самоосвіти вчителя відіграли публікації А. Е. Гришина, І. Я. Писаренко, А. А. Ісаєва, Д. Ф. Самуйленкова, Є. В. Бондаревської (Бондаревская, 1999). Професійній діяльності викладачів вищої школи присвятили свої дослідження Е. П. Белозерцев, О. І. Міщенко, Е. Н. Шиянов. Наукові роботи, в яких автори розглядають і досліджують педагогічний потенціал диригентсько-хорових дисциплін у формуванні культури самоосвіти майбутнього викладача музичного мистецтва, нам не відомі.

З огляду на зміни соціально-історичних умов побутування, система освіти вимагає змін до підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва, оновлення її змісту та технологій навчання, внаслідок чого виникає необхідність дослідження особливостей педагогічної діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва, дослідження форм і методів формування культури самоосвіти педагога для розвитку особистості майбутнього вчителя. Теоретичне осмислення проблеми формування культури самоосвіти майбутнього вчителя є важливим завданням педагогічної науки.

Метою статті є визначення сутності таких основних понять: «самоосвіта педагога-музи-

канта», «культура самоосвіти педагога-музиканта». Дослідження культури самоосвіти педагога-музиканта як необхідної професійної якості сучасного фахівця в сфері музичної освіти. Виявлення та узагальнення потенціалу диригентсько-хорових дисциплін у формуванні культури самоосвіти майбутнього педагога-музиканта. Систематизація та характеристика змісту диригентсько-хорових дисциплін, умов і форм їх освоєння для формування культури самоосвіти в процесі навчально-професійної діяльності студента-музиканта.

Виклад основного матеріалу. Самоосвіта педагога-музиканта розуміється як самостійна систематична, цілеспрямована пізнавальна діяльність педагога-музиканта в галузі педагогіки і музики на основі сформованих мотивів і добровільних спонукань, що сприяють розвитку особистості і здійснюються у робочий і вільний час.

Самоосвіта педагога-музиканта має такі напрями: загальноосвітній (володіння технологією сприйняття і оцінки загальноосвітньої інформації з метою її застосування у професійній діяльності та підвищення рівня загальної ерудиції); психолого-педагогічний (володіння технологією сприйняття і оцінки психолого-педагогічної інформації з метою її застосування в музично-педагогічній діяльності та поглиблення психолого-педагогічної освіти); методичний (володіння арсеналом нових ефективних освітніх методик у сфері музичної освіти); музичний (володіння технологією сприйняття і оцінки музичної інформації з метою поглиблення музичної освіти, підвищення рівня музичної культури, розширення музичного кругозору та освоєння нового репертуару); профільний (володіння спеціальними технологіями в певних сферах музичного мистецтва і освіти).

Культура самоосвіти педагога-музиканта розглядається як феномен системи відносин професійної освіти і особистості педагога-музиканта, що передбачає високий рівень наукової організації розумової і творчої праці, які досягаються за допомогою музично-педагогічної самоосвіти.

Структура культури самоосвіти педагога-музиканта визначена у вигляді трьох взаємопов'язаних компонентів: ціннісно-мотиваційного (система педагогічних цінностей, особистісних смислів, мотивів, інтересів, потреб фахівця, яка формує особистісно-ціннісну установку педагога-музиканта і сприяє розвитку музично-педагогічної самоосвіти); когнітивно-операційного (базова культура особистості; достатня кількість професійних і спеціальних знань і вмінь їх застосову-

вати, вміння вибирати джерела пізнання і форми самоосвітньої діяльності, додаткові знання по музичних і педагогічних науках, здебільшого отримані самостійно); контрольно-рефлексивного (система саморегуляції особистості фахівця своєю самоосвітньою діяльністю, у складі якої є в наявності такі контрольно-рефлексивні операції як самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, самокорекція, самоконтроль).

На нашу думку, диригентсько-хорові дисципліни можуть виступити ефективним педагогічним засобом формування культури самоосвіти майбутнього педагога-музиканта. До складу комплексу диригентсько-хорових дисциплін включені такі дисципліни: «Хоровий клас і практична робота з хором», «Клас хорового диригування та читання хорових партитур», «Хорознавство», «Хорове аранжування».

Дамо короткі характеристики основних диригентсько-хорових дисциплін, зміст яких, на нашу думку, містить суттєві педагогічні можливості для формування культури самоосвіти майбутнього педагога-музиканта. Головним завданням навчання і виховання студента-музиканта в процесі освоєння лекційних курсів «Хорознавство» є формування у студентів-музикантів предметної теоретико-методичної бази знань, дослідницьких і аналітичних вмінь і навичок. Зміст хорознавських дисциплін охоплює історію хорової культури, теоретичні питання хорознавства, історію диригентсько-хорового виконавства, основні проблеми диригентсько-хорової практики, методики вокально-хорової роботи, в тому числі методики роботи з дитячим хором.

Побудова навчального процесу ґрунтується на проблемно-діяльнісному методі навчання. Так, вивчаючи основи організації, діяльності хору, методики роботи з ним, питання розвитку хорової освіти, хорового виконавства і масового музичного хорового виховання, студент проводить порівняння, зіставлення, простежує еволюцію. При освоєнні лекційних курсів особлива увага приділяється формуванню вмінь застосування отриманих знань у творчо-дослідній роботі, а також відпрацюванню вмінь самостійної роботи з інформаційним (текстовим, нотним, акустичним, візуальним) матеріалом.

У рамках освоєння лекційних курсів студенту-музиканту пропонується теоретична послідовність процесу самостійної роботи з хоровим колективом. Слід зазначити, що значну частку змісту розглянутих теоретичних дисциплін студент-музикант освоює в процесі позааудиторної самостійної роботи. Тематика включає питання

історичного, спеціально-теоретичного, методичного характеру, особливий інтерес для майбутніх вчителів музики представляє вивчення педагогічного досвіду провідних хорових диригентів. Результати своєї самостійної роботи майбутній педагог-музикант може представити у вигляді письмової анотації на вокально-хоровий твір, есе, реферат, дослідницький проект, наукове повідомлення або доповідь, наукову статтю.

Практична дисципліна «Клас хорового диригування та читання хорових партитур» освоюється студентами-музикантами в режимі індивідуальних занять з викладачем і концертмейстером, а також в режимі групових занять у форматі вокально-хорового практикуму. Зміст дисципліни складають теоретичні знання про технології диригування, індивідуальний навчальний репертуар, шкільний репертуар і хорові партитури різного ступеня складності відповідно до курсових вимог.

У результаті освоєння цих дисциплін студент досягає таких результатів: сформований банк основних професійних знань, вмінь і навичок диригентського управління хоровим співом дітей і дорослих виконавців; готовність до практичної роботи з різними складами хорових колективів; володіння технологією роботи над вокально-хоровим твором з учнями шкільного віку; володіння технологіями самоосвіти педагога-музиканта.

Умови навчання цих дисциплін (індивідуальні та групові заняття) дозволяють вибірково зосереджувати увагу студента на окремих аспектах диригентсько-хорової роботи:

- музично-теоретичний (розвиток аналітичного мислення в процесі осягнення хорового твору);

- музично-виконавський (вивчення і моделювання хорового звучання при виконанні хорової партитури на фортепіано і співі хорових партій);

- диригентсько-технічний (формування гнучкого і пластичного диригентського апарату, оснащення диригентською технікою);

- педагогічний (організація репетиційної роботи на різних етапах освоєння вокально-хорового твору);

- диригентсько-виконавський (розвиток здатності візуального вираження внутрішньої хорової звучності, творчого розвитку майбутнього педагога-музиканта).

При освоєнні практичних дисциплін велика частка навчального навантаження припадає на позааудиторну роботу студентів. У процесі самостійної роботи студентом здійснюється підбір пісенного репертуару для дітей молодших, середніх і старших класів; проводиться попере-

дня робота над шкільним і хоровим репертуаром (виконання партитур на фортепіано, вокальне вивчення голосів хорових партій, диригентське управління голосами хорових партій, виконання письмової анотації на вокально-хоровий твір).

На особливу увагу заслуговує характеристика дисципліни «Хоровий клас і практична робота з хором», яка є творчою лабораторією підготовки музично-педагогічних кадрів. Ця дисципліна у своєму змісті акумулює й актуалізує зміст усіх предметів диригентсько-хорового циклу і є провідною дисципліною з виконавської (вокальної та диригентської) підготовки майбутнього педагога-музиканта. Заняття з хорового класу здійснюються в режимі хорових репетицій, де студент-музикант освоює професію з позицій співака і хормейстера.

Необхідно звернути увагу на той факт, що внутрішня вмотивованість студента на власний розвиток сприяє формуванню таких професійно-необхідних здібностей і навичок:

- формування технологічного мислення педагога-музиканта (у процесі роботи над вокально-хоровим твором у студента виробляється усвідомлена увага до процесів вокального звукоутворення і звуковедення, співочої дикції та інших параметрів вокально-хорової звучності);

- формування оціночно-аналітичних навичок (у процесі співу студент-музикант веде цілеспрямовану роботу по виявленню та порівнянню якісних параметрів власного і колективного звучання);

- вироблення навичок контролю і саморегуляції (свідомий спів у хорі сприяє вдосконаленню індивідуальних співочих відчуттів студента-музиканта, серед яких слухові, м'язові, вібраційно-резонаторні відчуття, що виконують функції контролю і регулювання вокального процесу);

- вироблення навичок педагогічного контролю і діагностики (у процесі хорової діяльності у студента-музиканта розвивається найважливіша якість слуху педагога-музиканта – «вокальний слух», покликаний контролювати якість співу за такими параметрами: єдина вокальна манера і принципи звукоутворення, володіння співочим диханням і звуковеденням, однаковість тембрового забарвлення, правильність співочої дикції, різні види хорового ансамблю);

- формування творчої самостійності і художньо-артистичної волі (при виконанні хорового репертуару, художньою метою якого є донесення художньо-образної ідеї твору, відбувається вироблення широкого спектру індивідуальних якостей особистості, серед яких творча воля виконавця, активна особистісна позиція, самостійність).

Рішення навчально-професійних завдань із хорового класу здійснюється на високохудожньому вокально-хоровому репертуарі, який дозволяє розширювати музичний кругозір майбутнього педагога-музиканта, розвивати естетичний смак і підвищувати рівень загальної культури. Працюючи з хором як хормейстер, студент набуває хормейстерських і диригентсько-виконавських навичок. Запорукою успішної репетиційної роботи є самостійна попередня робота студента-музиканта над хоровим твором. У позааудиторній роботі студент, спираючись на алгоритм роботи над хоровим твором, поетапно його освоює, формує проєкт виконавської інтерпретації, розробляє план репетиційної роботи.

У процесі хормейстерської роботи студент отримує такі професійно-необхідні результати:

- формування вмінь проєктної діяльності (створення початкового уявлення про художні образи в поетичному і нотному текстах; виконання хорової партитури на фортепіано; вокальне виконання голосів усіх хорових партій; музично-теоретичний, вокально-хоровий аналіз хорової партитури і створення виконавського трактування – інтерпретації);

- розвиток дослідницьких навичок (необхідність розкрити сутність творчої роботи композитора і поета, знайти відповідність композиційних рішень задуму сприяє розвитку блоку дослідницько-аналітичних навичок: порівняння, зіставлення, аналізу, синтезу, абстракції, узагальненню з позицій музикознавця, вокаліста, інструменталіста, педагога, аранжувальника, диригента-хормейстера);

- оснащеність технологією роботи над вокально-хоровим твором (у процесі репетиційної роботи над вокально-хоровим твором студент-музикант здійснює постановку педагогічних і виконавських цілей, послідовно реалізує поставлені завдання);

- формування комунікативних вмінь і навичок (творча взаємодія диригента і хорового колективу здійснюється за допомогою мануальних диригентських жестів, візуальних, мовних, вокальних, вольових комунікацій);

- формування професійно-особистісних якостей (управлінська воля, організаторські здібності, комунікабельність).

Проведене дослідження дозволило узагальнити результати виконаної роботи і визначити основні положення, в яких відображені педагогічні можливості диригентсько-хорових дисциплін у формуванні культури самоосвіти майбутнього педагога-музиканта:

1. Диригентсько-хорові дисципліни характеризуються тісною інтеграцією. Зміст кожної дисципліни в різній мірі представлено п'ятьма напрямками професійної підготовки майбутнього педагога-музиканта (теоретичний, технологічний, дослідницький, виконавський, педагогічний), що дозволяє управляти процесом компенсування недоліків професійної підготовки, доповнювати, поглиблювати, розширювати і систематизувати професійний багаж майбутнього педагога-музиканта; здійснювати усвідомлені освітні комунікації зі структурними компонентами культури самоосвіти педагога-музиканта; підвищувати рівень культури самоосвіти.

2. Форми навчання з диригентсько-хорових дисциплін мають широкий діапазон: лекції, практичні заняття, семінари, практикуми, індивідуальні заняття, аудиторні та позааудиторні форми самостійної роботи студентів. Слід зауважити, що кожна з аудиторних і позааудиторних форм організації навчання на певному етапі професійного становлення майбутнього педагога-музиканта має свої переваги, тому ефективність досягається за умови чергування різних форм навчання або їх комплексного застосування. Наприклад, перевага форми індивідуальних занять полягає в забезпеченні навчально-пізнавальної діяльності студента з індивідуальною траєкторією з урахуванням його індивідуальних особливостей: рівня довузівської підготовки, темпу роботи, музичних здібностей.

3. Освоєння диригентсько-хорових дисциплін на практичних заняттях дозволяє створювати умови, максимально наближені до професійної практики педагога-музиканта (вчителя музичного мистецтва), що дозволяє студенту-музиканту здійснювати «різнорольові» підходи до граней професії хорового диригента і реалізовуватися в поліфункціональній навчально-професійній діяльності. Ця обставина дозволяє стверджувати, що процес професійної підготовки майбутнього педагога-музиканта базується на компетентнісному підході, що сприяє формуванню досвіду професійної діяльності і культури самоосвіти педагога-музиканта.

4. Самостійна робота студента в аудиторних і позааудиторних формах є провідним видом навчально-пізнавальної діяльності освоєння диригентсько-хорових дисциплін. Крім того, сучасні вимоги до навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти орієнтують студентів на систематичну навчально-науково-дослідну роботу у вигляді підготовки доповідей та участі в науково-практичних конференціях різного ста-

тусу; створення публікацій у наукових збірниках і журналах; участь у спеціальних конкурсах, тематичних концертах, музично-освітніх лекторіях і фестивалях, де попередня підготовка до основного результату здійснюється в режимі самостійної роботи студентів.

Висновки. Узагальнюючи сказане вище, доходимо висновку, що педагогічний потенціал диригентсько-хорових дисциплін полягає у такому:

– інтеграційний зв'язок дисциплін диригентсько-хорового циклу за п'ятьма напрямками професійної підготовки майбутнього педагога-музиканта (теоретичний, технологічний, дослід-

ницький, виконавський, педагогічний), що мають комунікації зі структурними компонентами культури самоосвіти педагога-музиканта;

– широкий діапазон аудиторних і позааудиторних форм організації диригентсько-хорової освіти педагога-музиканта;

– умови, максимально наближені до професійної практики педагога-музиканта і можливості здійснювати поліфункціональну навчально-професійну діяльність студента;

– переважна частка самостійної роботи студентів, яка сприяє формуванню досвіду самоосвіти педагога-музиканта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бенин В. Л. Педагогическая культурология : курс лекций. Уфа : БГПУ. 2004. 515 с.
2. Бондаревская Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания : учеб. Пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений, слушателей ИПК и ФПК. Ростов н/Д : Творческий центр «Учитель», 1999. 560 с.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М. : АСТ. Астрель. ЛЮКС, 2005. 670 с.
4. Исаев И. Ф. Теория и практика формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы. Москва-Белгород, 1993. 219 с.
5. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2012. 576 с.
6. Сухомлинский В. А. Сто советов учителю. Ижевск : Удмуртия. 1981. 296 с.
7. Химинець В. В. Іноваційна освітня діяльність. Тернопіль : Мандрівець, 2009. 360 с.

REFERENCES

1. Benin V. L. Pedagogicheskaja kul'turologija : kurs lekcij [Pedagogical culturology : course of lectures]. Ufa : BGPU, 2004. 515 p. [in Russian].
2. Bondarevskaja E. V. Pedagogika: lichnost' v gumanisticheskijh teorijah i sistemah vospitanija [Pedagogy: personality in humanistic theories and educational systems]. Ucheb. Posobie dlja stud. sred. i vyssh. ped. ucheb. zavedenij, slushatelej IPK i FPK. Rostov n/D : Tvorcheskij centr "Uchitel", 1999. 560 p. [in Russian].
3. Vygotskij L. S. Pedagogicheskaja psihologija [Pedagogical psychology]. M. : AST. Astrel'. LJuKS, 2005. 670 p. [in Russian].
4. Isaev I. F. Teorija i praktika formirovanija professional'no-pedagogicheskij kul'tury prepodavatelja vysshej shkoly [Theory and practice of the formation of professional and pedagogical culture of a teacher of higher education]. Moskva-Belgorod, 1993. 219 p. [in Russian].
5. Slastenin V. A., Isaev I. F., Shijanov E. N. Pedagogika : ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij [Pedagogy : textbook. manual for stud. higher. ped. study. Institutions]. M. : Izdatel'skij centr "Akademija", 2012. 576 p. [in Russian].
6. Suhomlinskij V. A. Sto sovetov uchitelju [One Hundred Tips for Teacher]. Izhevsk : Udmurtija, 1981. 296 p. [in Russian].
7. Khyminets V. V. Inovatsiina osvitiia diialnist [Innovative educational activities]. Ternopil : Mandrivets, 2009. 360 p. [in Ukrainian].